

2.

Улога српске Цркве у Првом светском рату

2.1. Црква и држава у светлу ангажмана Велимировића

2.1.1. Српска Црква током рата

Улога коју је кроз векове имала српска Црква у периоду Првог светског рата престала је да постоји (Радић и Исић 2014, 87). Осим војних свештеника који су били на положајима у рату, остала свештеничка и монашка лица била су у избеглиштву, заробљена, неретко мучена (Исто, 23). Са почетком рата, кренуло се са затварањем истакнутих појединаца, интелектуалаца и свештених лица. Многи су били убијани на стравичне начине.² Делатност Цркве као једне и јединствене³ била је угашена доласком окупатора на тло Србије. Са гашењем Цркве укинута је и дуговековна традиција коју је имала у улози образовног и социјалног стожера, те духовног обновитеља народа.

Србија као православна држава од самог добијања независности Цркве рачунала је на њену моралну и духовну помоћ. Црква српског народа носила се са бројним изазовима различитих периода своје земље. Исто тако у времену Првог светског рата приступила је помоћи влади Краљевине Србије и народу. Поред тога нимало захвалну улогу, исто као и представници других делатности, имали су представници цркве Срба, свештена и монашка лица. Већ почетком рата многи од њих доживели су тешкоће. Поред хапшења и мучења многи су интернирани или коришћени као таоци. Готово од свих њих је тражено да потпишу документ у виду завета аустроугарским властима. За све ово главни одговор био је – грађанска непослушност, емигрирање, саботажа и друго (Радић и Исић нав. д.14-15).

Стање у рату

„Није могуће дубље процењивати српску историју без дубљег познавања њене црквене историје.“ Без увида у црквена учења, а тиме и без дубљег познања значајнијих личности духовног света који су својим животима оставили својеврсни траг не само за цркву него и за државу (Јеротић, 2017, 235), није могуће приступити раслојавању неких од битних историјских корака.

У писму пријатељу Енглезу из 1915. године, Николај описује неумитност времена у којем се нашао али и стање хришћанских цркви у рату:

¹ Lj.katana@gmail.com, докторске академске студије Политикологије, бр.индекса: 20/2019.

² О томе, између осталих пише француски генерал Франш е'Депере у својим мемоарима да су Аустријанци много вешали током Великог рата у Нишу (Луј Франше д'Епере 2018, 118), чак и на територији Славоније (Исто,120).

³ Јустин Поповић говори о јединствености праве Цркве (видети Поповић 2000, 180).

„Историја цркве јесте историја страдања у свим могућим видовима. Црква је страдала било од гоњења било од привилегија, дакле, или од тираније споља или од поноса изнутра, било од филозофа или од манијака, или од фанатика или од отпадника, једном речју од узнемиравања било споља или из унутра...“ (Велимировић 1915, 2016а, 167).⁴

С друге стране Црква је одувек била „носилац аманета радости.“ Тако је и током Великог рата иако угњетена, она носила исти предзнак, као обећање, потврду и утеху многим војницима иако и сама у немилој позицији. Црква је верницима, војницима и народу пружала утеху у рату управо кроз обећање радости. Другим речима, иако је историја Цркве, препуна страдања, муке, невоља и издајстава, ипак радост је та која „све гута, све заглашује, све осветљава“ (Велимировић 2016б, 430-431).

О томе сведочи податак да је војска Срба, на челу са официрима ишла је у на литургије празницима и недељом, било у пољске цркве, монтиране за ту намену или позајмљене од Грка на Крфу или Солуну (Милкић 2016, 133).

Међутим само стање српске Цркве за време Великог рата било је – тужно и расцепљујуће. Након атентата у Сарајеву (1914) и почетка Великог рата највише на удару били су интелектуалци, посебно учитељи и свештена лица. Људи са овим професијама сматрани су главним подривачима непослушности и главним кривцима - у тровању душе и духа (Радић и Исић, нав. д. 15). Недостатак свештених лица, већином због интернације током рата постао је велики проблем. Митрополит се повукао, епархије су биле напуштене и упражњене, Тимочка и Жичка и пре окупације (Исто, 23). Нестао је темељ духовне спреге и конекције са идентитетским симболима: са традицијом и ћириличним писмом као основама националног идентитета српског народа.

Будући да је улога Цркве коју је имала кроз векове била у много чему ослабљена она није била у стању да пружи лек ослабљеној држави. Истоветно слаба улога европске цркве није била у стању да пружи лека слабој Европи јер је и сама била болесна. Речју, она је заборавила сву своју вредност те је почела да сарађује са тренутним силама не би ли ојачала своју снагу. Историја сведочи о томе да је Црква одувек била ослабљена онда када је уступала свој дух и снагу зарад било какве пролазне светске силе (Велимировић 1917, 2016в, 125).

Духовна и материјална штета

Како је одмах након атентата у Сарајеву отпочео прогон Срба у Аустроугарској, поред хапшења и убијања народа почело се са пљачком и уништавањем имовине (Радић и Исић, нав. д. 14). Огромну материјалну штету претрпеле су српске светиње. У првим данима окупације била је забрањена и употреба звона па је тек од Божића 1917. године њихова употреба поново дозвољена. Окупљање народа било је забрањено током већих црквених празника. Богословски факултет био је затворен. Уведен је Грегоријански календар, наредбом од 5. маја (20. маја 1916. спроведен) на територији Србије која је под

⁴ Ово писмо објављено је у целости у часопису: *Жива Црква*: „Christianity and War, Letters of a Serbian to his English Friend“, Њујорк 1915). Писмо је написао Николај енглеском пријатељу, највероватније бискупу Џорџу Белу.

окупацијом Аустроугарске монархије (Зборник закона и наредби 1916-1918; Радић и Исић исто, 91). Бројне српске институције биле су исцрпљене, што добровољним прилозима или уписивањем зајмова и бивале све слабије. Такође забрањено је спомињање имена људи на власти на црквеним службама (Радић и Исић, нав. д. 21).

Због свега тога молбе и захтеви свештенства државним органима да им се помогне били су све чешћи (Исто, 70-71). Боравећи на Крфу, Митрополит Димитрије за време рата примао је молбе за помоћ, за исплате плата свештеницима, разводе цивилних бракова, па и опела за поједине самоубице. Тражена је и финансијска помоћ за свештена и монашка лица у интернацији или избеглиштву, а касније и за српске ђаке, богослове (Herpel 2001, 8-9; Лубардић 2013, 89; Радић и Исић 2014, нав. д. 124-215). Поред тога многи од српских богослова тражили су од митрополита да из пешадијских буду пребачени у болничке чете (Радић и Исић нав. д. 117).

Српска Црква у рату је имала статус државне цркве али није била повлашћена. Као и друге институције трпела је последице рата. Поред тога она није била успостављена као патријаршија све до 1920. године.⁵ До тада је функционисала кроз неколико самосталних устројава: Београдску и цетињску митрополију и Карловачку патријаршију, као и у виду неколико полусамосталних. Успостављена је на тлу новоосноване послератне државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, када је дотадашњи митрополит београдски, Димитрије (Павловић, 1846-1930) постао први патријарх - Српске Православне Цркве. Уједињењем од датума 12. септембра 1920. године почео је нови период у животу Српске Цркве, јер она од тада више није била државна институција (Биговић 1998, 21). Уставом Српске православне Цркве (3. септембра 1931), постала је потпуно одвојена од државе иако је држава и даље контролисала црквена питања, а Краљ потврђивао изборе патријарха (Исто).

Представници Цркве у рату и њихове улоге

Српска Црква морала је да се издигне из ратних збивања и хтела то или не, да ради у синергији са државом и државном политиком. Другим речима морала је своје најбоље представнике да преда у помоћ држави.

Носиоци цркве масовно су страдали заједно са народом. Неки од њих ангажовали су се самостално или по позиву у рату и у војсци као војни свештеници (Милкић 2016, 425). Други су деловали као изасланици и/или дипломате по позиву владе своје државе. О стању свештеника у интернацији црквене власти биле су упознате. Знало се све о њиховим страдањима и о сталним репресалијама, те бруталним односом окупатора који су неспојиви са хришћанским европским васпитањем (Пилиповић 2015, 186-187).

Како је црква у исто време и - „школа хришћанског духа“ (Велимировић 1917, 2016б, нав. д. 121), свештеници су разумели да у рату могу да помогну у домену своје делатности. Знали су да треба да чине за добробит народа кроз учење или приближавање људи – у рату ослабљеном хришћанском духу.

⁵ Српска Црква са обједињеним епархијама није постојала у Краљевини Србији за време Великог рата. Тек од 1920. године она добија своје место у оквиру Краљевине Срба Хрвата и Словенаца и бива подигнута на ниво Патријаршије од дана: 30. 08 /12. 09. 1920. године у Сремским Карловцима.

Битне улоге свештеника

Одувек су свештена лица имала битне историјске улоге. Они су најчешће били међу најписменијим слојевима друштва. Нимало случајно нису били изузети од улоге предводиоца, народних вођа и мисионара кроз историју (Asemoglu & Robinson 2014, 39). Као такви слати су у освајачке подухвате или ратове и заступали интересе колонијалних сила (Исто, 23), или су као војни свештеници и посланици у страним државама деловали самостално или у оквиру мисија.

Слична се потреба испољила у Србији деветнаестог и двадесетог века. Поред бројних изазова међу којима се нашла, држава се морала одредити за избор појединаца који ће моћи да помогну Србији у рату. У том смислу постојао је извешан број истакнутих свештеничких и монашких лица који су, не својом вољом, морали приступити у помоћ држави и народу и своје таленте и образовање усмерити ка борби за добар исход српске државне политике. Неопорно је да су они то и желели у Првом светском рату. Као појединци, постали су носиоци политике и гласноговорници у тражењу изгубљеног мира за свој али и све друге народе погођене светским ратом. Озбиљно схвативши свој рад, они су током Великог рата своје теолошко знање уприличили у веродостојну политичку праксу. „На уском путу над безданом не помаже теоретичар него практичар, нити, помаже философ који слути и нагађа, а најмање научник који зна све уназад а ништа унапред... Помаже само онај који је тим путем већ прошао“ (Велимировић 2016г, 673).

Војно свештенство

Посебан значај имала је верска служба током боравка и борби на Крфу и на Солунском фронту, исто као и претходно, у Балканским ратовима (1912-1913). Указано је да је ова делатност повољно утицала на дух, морал и чврсту вољу војника, те је много примера који показују да би српска војска теже подносила рат да није било духовног вођства и моралног бодрења од стране свештених лица (Милкић 2016, нав. д. 429). Официри и војска одлазили су углавном у цркве позајмљене од Грка⁶ на Крфу и Солуну или у пољске⁷, које су биле монтиране за ту намеру. Војна свештена лица и поједини богослови у Првом светском рату били су распоређени по црквама и у исто време примали надлежности војске. Тачије, њихова је служба била третирана као облик војне дужности (Исто, 133).

Штавише регулисање питања вере у војсци важио је као један од главних „услова стварања стабилне војне организације“ српске војске (Исто, 423). Начини вршења верских обреда, места и улоге војних свештеника били су регулисани документом *Правила службе војске Краљевине Србије*. Поред тога законима и подзаконима било је регулисано одржавање верских и државних празника.⁸ Исто је важило за правила и повластице за

⁶ Војска Србије користила је верске грчке објекте али је служба вршена и у логорима и на ратиштима (Исто).

⁷ Грађене су пољске цркве, као монтажни објекти за потребе верских православних обреда.

⁸ Истим документима биле су регулисане заклетве и војничка застава као највеће светиње и јединствени завет војника.

регруте у српској војсци који су било других вероисповести.⁹ Другим речима, верска служба у српској војсци током Великог рата била је организована тако да буде омогућено одржавање и остварење верских права сваког припадника националне мањине. Тако су поред војних свештеника православних Срба, у српској војсци истоветан статус имали и војни рабин и војни имам (Милкић, нав. д. 132-133).

О страдањима свештеника у рату, писали су аутори Радмила Радић, Миодраг Исић, Миљан Милкић. Међутим најбоље о томе сведоче искази оних који су и сами били у времену и простору ратних догађаја:

„Већи део српског свештенства одведен је у ропство, особито млађи и истакнутији. При својој првој најезди 1914. Аустријанци, у једној ратној наредби, обећавали су две стотине круна награде сваком војнику ако улови и доведе живог српског православног свештеника.“ Ово Николај Велимировић изговара (12.05.1916. године) пред енглеским војницима описујући стање у Србији какво је било након прогона. Говорио је да не жели да понавља све оно за шта зараво свет енглески зна, то јест све бруталности и зверста над српским свештеницима, која су починили Аустроугари: „Све српске владике прогнане су делом у Мађарску, а делом у Бугарску, стотине попова и калуђера.“ ... „У Србији се више не служи света литургија. Прво, јер свештеника нема. Друго, јер у Србији данас звона нема... Немци су све поскидали са цркава у Србији“ (Велимировић 1916, 2016д, 48).¹⁰

Поред тога, Велимировић у својим говорима саветује народу, било да се ради о мирнодопским условима или о рату - да свештеници и народ треба да буду „богати вером и међусобном љубављу“ јер је то суштински важно и за државу и за Цркву. Уколико „црква буде храмала на једну ногу, држава ће храматити у обе ноге“ (Велимировић 2016ђ, 543).

Контекст цркве

Цркве у историји нису се толико делиле колико је било оних који су отпадали од њих. Отпадали су или због бојазни или због духовног пада, тачније „пада са духовног разума на зли разум“ (Велимировић 2016е, 749) јер се у том случају човек удаљава од истине.

Све што је писао и говорио Велимировић и савете које је давао православним јерејима или владарима, није давао као знање које ‘надима’, будући да би на тај начин допринео њиховој духовној смрти, него да би појачао њихово смирење. Нико од људи није ништа на свету допринео богатству него су га сви наследили. Ко је више примио, више ће се од њега на Суду тражити (Исто, 752).

Црква је – саборна јер се не ограничава ниједном категоријом људском. Ни расом, ни нацијом, ни бојом коже, ни полом. Апостолство њено види се из два вида: апостолством у свету као њеном мисијом и по служби и служитељима свуда у свету. Њој није мисија да

⁹ Иако је српска војска у највећем броју била православне вере па су се њени празници више празновали, било је припадника и других конфесија који су исто имали право и бројне погодности у остваривању својих религијских обичаја.

¹⁰ Овај говор Николајева, у целости је објавио њујоршки лист *Србобран*, у чланку: „Србија у оковима“ (у Њујорку, 12.05.1916).

другима влада, већ да другима служи, дакле свим народима својим (Велимировић 2016ж, 484). Како је Црква у себе обухватила почетак и крајњи завршетак света, тако је читаво искупитељско и теолошко гледиште драме њеног оснивача осликано у реченици: „Црква је оличење драме целог света у драми једне личности” (Велимировић 1917, 2016в, нав. д. 106).

Као јеромонах Николај је заталасао српски, посебно београдски аудиторијум најављујући тиме – „један нови утицај Цркве на друштво“ (Јанковић 2002, 11).¹¹

Црква је била за Николаја прва међу бригама. Ревност за исту била је друга што он исказује својим списима, посебно од периода другог хиротонисања у манастиру Жича. Залагао се за српску Цркву, за обнову манастира и монашког живота Србије, као и за списатељску, односно издавачку делатност жичке епархије. Иако западни ђак и доста времена проводећи у западним државама он, уопштено говорећи, није тежио увођењу реформи и промена, колико - повратку коренима и извору православне вере (А. Радосављевић 1986, 11). Сходно томе, Николај је „живо и активно учествовао“ у животу тадашње Цркве. Иако је имао да исказе поједине критике о раду и/или понашању појединих црквених делатника, његова је „критика била позитивна... и таква је остала до краја живота“ (Исто). Сходно томе, све написано и учињено од стране Велимировића, као и његова заоставштина, смештена је у шири контекст цркве (српске и православне).

2.1.2. Цркве Европе током Великог рата

Још почетком века, Николај указује на одређене неусагласиве појаве у оквиру Цркве у Европи. Био је незадовољан стањем Цркве Србије али и расположењем римокатоличке према народима православне вероисповести, чиме Николај као будући српски Епископ, а у опису аутора Владете Јеротића (2017), остаје – „још увек и Србин који протестује“ (237). Он током четири године Великог рата, док је боравио у престоници Велике Британије, држи говоре пред енглеским народом. Бројна предавања одржао је управо сведочећи о стању Цркве у рату.

Током 1915. године Велимировић пише да хришћанске цркве у времену великог сукоба (1914-1918) нису биле против рата. У писму пријатељу Енглезу Николај описује такво противуречно али у исто време и природно стање ствари да су цркве европске стале раме уз раме уз своје државе од самог почетка сукоба.

Штавише, истако је да ни Свети руски Синод није био против сукобљавања те је већ на почетку рата дао налог руском свештенству да стварају атмосферу али и одушевљење за светски рат. Тачније да се ствара став пред народом да је рат потребан ради мира и ослобођења, као и да се приступи молитви за победу. У Србију су се такође на литургијама читале молитве за победе српске војске против окупатора. Епископи су

¹¹ Још од периода када је постао монах (1909), будући већ познат јавности по свом образовању и тежњама унутар саме Цркве, многе новине писале су о младом доктору наука који се замонашио у манастиру Раковица крај Београда. За српску цркву стигла је нова принова: „Ова значајна принова наше Цркве обрадоваће, не само свештеништво наше, но и све пријатеље Цркве и њеног напретка“ (*Хришћански весник*, „Једна значајна црквена принова“ 1909, 12, 926).

помињали српског краља, руског цара, енглеског краља, француску владу и белгијског краља. Архиепископ кентерберијски је као поглавар англиканске цркве ставио на располагање све снаге англиканске цркве Енглеској нацији за борбу. Лондонски епископ, с тим у вези, одбијао је молбе свештеничких кандидата за рукоположење осим уколико нису били способни и за одлазак у бој, по потреби. Такође епископ из Преторије, сам је отишао у битку и обавештавао енглеску јавност о стању и потребама које је имала енглеска војска на боју. Исто тако свештенство Велике Британије, англиканско и римокатоличко проповедали су и молили се за победу британских војника. Слично је чинио белгијски кардинал, језуитски свештеник у Минхену, као један од вођа Католичке централне партије, затим епископ дворски краља Виктора Емануела и целокупно италијанско свештенство. Овакав осврт на ситуацију Велимировић даје у другој години рата (1915), кажујући да ниједна од хришћанских цркава у Европи није била против рата (Велимировић 1915, 2016а, нав. д. 177-178).

У серији предавања које Велимировић држи у Цркви Свете Маргарите (St.Margaret's Church, Westminster) 1916. године¹² описао је, између осталог и како су поједини западни интелектуалци и професори посматрали Источну хришћанску Цркву. Један од професора из Берлина, савременика Николаја Велимировића дао је назив за Источну православну као – *Скамењену цркву*. Као представник Хришћанства у Немачкој он није увидео недостатке своје (немачке) цркве јер се створила велика празнина у тадашњем њиховом опису религије, будући да је таква празнина била увелико попуњена „милитантним ничеизмом“ (Исто, 258).¹³ Таква вера, истиче Велимировић (1916) захватила је већински становништво Европе током Првог светског рата.

Међутим Николај прихвата речи професора и његов осврт на православне цркве као окамењене са разумевањем, помињући да уколико се тај назив могуће односи на особине какве су: целовитост, недељивост, неразбијеност –хришћанске Цркве која је увек у јединственом духу, онда је тај професор, заправо у праву.

Будући да је тако описана црква у свим искушењима и ратовима излазила као – победник, тако је у Првом светском рату изнова била на испиту вере, познања и реалног или лажног утемељења. Црква је заправо била „најхришћанскија“ у оном времену када је страдала (Исто).

Говорећи о словенском православљу пред Англиканцима (1916) Николај истиче да нигде нема толико понављања - истог и симболике - поновљеног колико у православној Цркви, будући да свако богослужење јесте непрестано понављање симбола кроз стотине година (Велимировић 1916, 2016з, 260).

¹² Серију истакнутих предавања током средишње године Великог рата (1916) одржао је кроз три лекције: 1) О словенском православљу, 2) О словенском револуционарном католицизму и 3) о религиозном духу Словена.

¹³ Чудно је, истиче Велимировић да овај професор није био свестан почевши од 1914. године (и раније) да су многи разоритељи једне велике историјске личности приказали Исуса као сањалицу а хришћанство оличили просијаштвом док је, с друге стране ничеизам постао тадашња остварена религија Немаца (Исто).

У говорима из 1917. године о агоничном стању хришћанске цркве,¹⁴ тадашњи јеромонах Николај сведочи о нимало захвалној улози хришћанских цркава Европе које се нису успротивиле одлукама влада својих држава након што је наступио Први светски рат. Напротив! Свака од њих подржавала је владу своје државе и одлуке које је она доносила, у складу са циљевима у рату:

„Када је Аустрија устала против Србије и објавила јој рат 1914. године, црква у Аустрији није протестовала.“ (Велимировић 1917, 2016в, нав. д. 115). Он је истакао да је аустријска црква помогла владу у Бечу. С друге стране Кајзерову владу помагале су и римокатоличка и протестантска црква Немачке. Иако британска и руска влада у Првом светском рату нису претходно консултовале цркве на својим територијама, њихове су цркве ипак здушно помагале циљеве влада својих држава. Утешно је, говорио је Велимировић (1917) да се – „цела Англиканска и Православна црква налазе на страни Савезника...“ (Исто).

Европеизирана црква је током рата подбацила. Световна учења су овладава државама. Уместо да црква инспирише Европу као раније и богати је учењима и надахнућима отишло је заправо у обрнутом смеру. Другим речима иако Христос није правио никаквих уступака било каквом злу, „његова...“, црква прави све могуће врсте уступака“ у овом рату (Исто, 124).

О каквој врсти уступака се ради, изговара Николај на предавању. Тадашња црква правила је многе дипломатске уступке и бавила се штампањем вести више него нечим другим и корисним: „Високо свештенство мора смиреношћу заменити понос и храброшћу страх од страдања“..., јер - „модерном човеку највише недостаје морални подстрек и надахнуће.“ Црква је, сходно томе, једини носилац надахнућа и усавршавања. Не дакле званична црква, већ једино – “жива црква, састављена од људи који страдају, саосећају и боре се. Ето, то је та проста црква Христова“ (Велимировић 1916, 2016и, 267).

У складу са наведеним, хришћанске цркве Европе у времену првог од два светска рата, биле су у истом дефилеу око почетног циља који се испољавао у усмерености на сукоб. Међутим разумевајући ток Великог рата који није имао намеру брзог завршетка и ради коначног ослобођења, циљ хришћанских цркви био је и остао до краја сукоба: тежња ка животу у миру и слободи народа. Потом и право на сами живот као највећој људској вредности. Дакле, најпре живот, слобода и мир; потом и живот у вредностима (Велимировић 1917, 2016в, н.дело, 115).

Поред тога, у лекцији о религиозном духу Словена, Николај говори британском народу о примарном осећању словенске душе увек испољеном у једном: да ми – нисмо сами на овом свету: “Нити смо ми сами у овоме свету нити смо предодређени за то” (Исто, 270).

Цркве су биле оруђе

Из овог разлога не може се тврдити да је Први светски рат био прави верски рат и рат међу црквама. Није то био рат хришћана против ислама или протестаната против римокатолика. То дакле није био рат религија, „већ је то рат патриотизма против

¹⁴ Том приликом, објашњено је студентској омладини шта се дешавало током рата са државним владама и њиховим црквама. Предавања су одржана у Цркви Свете Маргарите у Енглеској, 1917.године.

патриотизма, патриотизма против империјализма и империјализма против империјализма“ тврдио је Велимировић (1917). Како је речено, цркве европске су биле само њихово оруђе будући да је чињеница да се ниједна од њих није супротставила влади и ратним циљевима својих држава.

Такво стање ствари важило је и за цркве Енглеске, Француске, Италије и Белгије које су оправдавале одлуке и ставове својих влада које су се односиле на ратовање за појединачне државне циљеве. Тако се у дотадашње три године рата десило једно неусаглашено и крајње нецивилизовано стање контрадикторних ставова, тежњи и молитвеног приступа народа погођених светским падом. Биле су „упућиване најконтрадикторније молитве небеском Оцу“ једних против других (Велимировић 1917, 2016в, нав. д. 115-116).

Другим речима, хришћанске цркве Европе нису имале свој став о Великом рату па су ставове влада својих држава прихватиле као своје. Тиме, након што је наступио Први светски рат црква Аустрије прихватила је мишљења и већинске ставове своје владе као исправне. Исто тако, српска је Црква прихватила став своје владе као правилан. Из тога произлази да су се две хришћанске Цркве, српска и аустријска – „молиле истом Богу, али једна против друге“ (Исто). Исто је важило и за руске и немачке цркве. Молиле су се истом Богу а ратовале су са својим владама једне против других.

Речју, хришћанска Црква није била уједињена и универзална што је њен принцип од самог почетака. Она није ни протестовала против ратног стања, тврдио је Велимировић (1917).

Како је речено, упоредо са улогом српске Цркве у рату мењане су и улоге других цркава хришћанске Европе које су помагале својим државама у годинама рата (1914-1918). Међутим, оно што Николај Велимировић није истицао на предавању пред Англосаксонцима у Уједињеном Краљевству јесте чињеница да се радило о битно другачијој врсти помоћи. Европске цркве савезника окупљених око Централних сила потпомагале су владама својих земаља у политици - напада и окупације других држава, док је код Краљевине Србије, напротив Црква помагала влади у – ослобођењу своје и савезничких држава. Позивала је и друге цркве својих савезника да путем помоћи и милосрђа, чине исто. Штавише по позиву државне владе Србије, српска Црква је дала своје најбоље представнике како би помогли у ослобођењу од рата. Стога ни улога ни тежња укључених цркава Европе у рату није била иста иако су и као засебне били сведоци и учесници међусобне крваве погибије.

Усамљена острва

На питање - шта је претходило предаји хришћанских цркава у светском рату Николај Велимировић (1917) даје одговор: „Узроци су њихове унутрашње снаге; жучне полемике и препирке око догматских, дисциплинских, литургијских, обредних и других црквених питања... “ (Исто, 117).

Из тих разлога, тачније због међусобних неслагања и издвајања по сопственом нахођењу, свака од њих постала је „усамљено острво“ (Исто). Међутим, како је време пролазило тако су и њихова опредељења била све опаснија. Тиме је „архипелаг“ европског хришћанства на континенту чије су државе давно прихватиле ову религију и светским ратом је

одбациле, доживео велики пад (Исто, 117). Сходно томе, кроз одрицање хришћанства, тачније путем негирања постулата истог, посебно путем мира, слободе и добре воље међу народима, Европа је доживела сопствени крах. Речју, државе су својим политикама уподобиле своје цркве опозитно од многицистичаног цивилизацијског напретка и определиле их за ратовање.

Црква је, доследно томе, доживела пад у кризу: „Чак и да црква не сноси одговорност за садашње крвопролиће у Европи, она би се нашла у агонији” (Исто, 118). Поред тога, Велимировић на предавањима у Енглеској (1917) износи и хришћанску бит Цркве која се огледа у - Мудрости. Сходно наведеном суштина Цркве оличена је у:

- „Оснивачу Цркве“
- У добром организовању Цркве и
- У „сили“ Цркве (Исто, 99).

То је била и остала главна њена одлика кроз идеал мудрости (софије) испољене кроз светитеље то јест кроз тежњу ка идеалу светости.¹⁵ Ово је у исто време - циљ и улога Цркве у сваком времену и околностима, нагласио је Велимировић (1917).

Међутим током Првог светског рата стање ствари се променило што је резултирало још горим исходом након рата. Он са тугом описује стање хришћанских цркава у Европи након светског сукоба. Из његових тврдњи у послератној проповеди, спознаје се на шта је мислио:

Будући да је проповедање хришћанства многим од свештеника постало непознато у времену Великог рата, они су се окренули причама из чамотиње или из користи, напустивши веру. „Цркве су се претвориле у усмене новине“ (Велимировић 1920, 2016ј, 789).

Велимировић даје тумачење зашто је тако било: Зато што се „у плитком и површном уму, не може огледати дубина Божанског духа нити се то може објаснити плитким и површним умовима. “ Другим речима „болесник не може лечити болесног.” Како је религија Европе након Првог светског рата била је у основи – атеизам, тако је болесно стање сукобљене цивилизације остало исто као у рату или још горе: „Атеизам увек наговештава смрт неког друштва ако не данас, а оно у врло скорој будућности.“ (Исто, 790).

2.1.3. Однос српске Цркве и државе

Црква као новитет у учењу појавила се у свим областима људског друштва, у политици, уметности, рату, науци, империјализму, национализму (Исто, 122). Њен циљ никада није био гомилање материјалног богатства као ни добијање политичке силе и монополске моћи. Циљ цркве је испољен у тежњи да се очисти човечанство од нечистих духова, а да испуни људе духом светаца. Међутим Николај истиче да Црква најпре треба себе да очисти и надахне свој дух светости, а тек онда да апелује на људе да промене свој дух (Исто, 125).

¹⁵ Идеал светости који помиње отац Николај јесте циљ кретања у животу, који се достиже или му се приближава врлинама и свакодневним усавршавањем човека.

Српска Црква је све до почетка двадесетог века била истинита чуварка интереса народа, уважена и поштована, те саветница у делу државног уређења и просвећивања, утеха народу у време робовања, стена у време трзавица друштва. Међутим крајем деветнаестог и почетком двадесетог века скренула је са правог пута. Путем ка слабости политике и кроз неумесну употребу власти, црквене старешине створиле су збрку ускративши тако могућност сваког црквеног напретка (Велимировић 2016к, 51).

„Много заслужна и много напаћена српска црква није..., била сачувана од опасности, да и у њој, попут државне реакције, не завлада једно назадно стање, да се њени свети интереси не узму у свему као потчињени многоструким светским интересима. О томе се може дати доста примера. Ко прелиста књигу нашег црквеног живота из 1893. године на овамо, на сваком листу наћи ће за то примера“ (Исто).

Стање цркве и државе крајем осамнаестог и двадесетог века

Велимировић помиње какво је било стање хришћанске европске цркве у ранијим периодима. У Европи осамнаестог и деветнаестог века водећа делатност била је политичка, док су политичари били најбитнији људи у друштву. Такви односи међу појединцима у времену били су „основна школа Хришћанста.“ С друге стране, односи између нација требало је да се устале као својеврсни „хришћански универзитет“ (Велимировић 2003, 231).

Од 80-тих година деветнаестог века почели су сукоби Цркве и световне власти. Дух новог времена надјачао је Цркву која се показала заостала и неактивна. Јавно мњење је изливало у штампи огорчење против црквених власти. Политичке страсти су се разбуктале толико да су и прве државне и црквене личности које су морале бити изнад партијских сукоба ушли у политичку борбу. Они су се придружили једној странци са отвореним исказивањем симпатија а са друге стране исказивали негодовање према другим политичким странкама. У последње две деценије показала се тежња ка подметању и трвењу, те рушењу свега што је корисно и свето што је у крајњем исходу понизило Цркву и упрљало морал:

„Политика је надвладала веру, страсти су помутиле памет, морал је пао“... „Странке“, „агитације“, „политички зборови“ те су речи одјекивали под сводовима цркве. Свако је тражио за себе само веће политичке слободе и права; реч дужност заборављена је. Свештеници су постали грађани, проповед речи Божије - агитационо средство“ (Исто, 47).

У почетку већи део свештеника пришао је идејама Либералне странке а после се местимично пребацивао у Напредну. Ипак највећи део је на крају приступио Радикалној странци коју су највероватније највише они сами ојачали. Политичка трвења свештеника око партијских питања је јако уназдила и запоставила верски живот у Србији. И народ се преко свештеника партијски поделио и определио тако да у своје куће нису примали оне који су припадали супротним партијама. То је био период када се вештином у партијским подметањима и лукавствима разних врста лако долазило до владичанских чинова док су најсвеснији тешког стања били свештеници са нижим чиновима који су и покренули иницијативу да се свештенство одрекне политичког деловања. Млади богослови били су предати на васпитање оним предавачима који су сами себе искомпромитовали, који нису успели у политици па су као неспособни били враћени у школу да васпитавају нова

свештеничка поколења. Из богословије је из тог разлога годинама излазила све лошија генерација свештеника, пише Велимировић (Исто, 47). Другим речима, у домену цркве и религије: било је залуталих.

Хипокризија двадесетог века

У српској Цркви двадесетог века одомаћила се „дволичност“. Вера је уступила место двоструком моралу те је завладала – „хипокризија“ и дух „вавилонизма.“ Самим тим дошло је до пада народа и Цркве из грешке у грешку. Хтелo се угодити интересима силника и исказати пријатељство са народом. Овим првим се то чинило -делом а другим - речима (Велимировић 2016л, 261). О овој врсти српске еквивокације Николај је писао још 1909. године.

Крунисање Краља Србије Петра довело је до величанственог утиска у народу, али су се убрзо након тога изнова јављала међусобна непријатељстава, тежње за постизањем личних циљева и аномалије у вођењу локалне политике уместо ослобођења Србије. Према мишљењу Велимировића старешине Цркве биле су делом одговорни за успостављену неосетљивост према српским националним интересима:

„Ми одобравамо политику у цркви, али само, ето, ову и овакву политику; политику народносно, политику ослобођења од ропства, ону политику, каквом су се бавили стари српски свештеници и калуђери, а не ову хучну, обичну пијачну која је лако приступачна свакоме, ко главом мисли, ову, којој је крајњи циљ посланички мандат и каква велика варошка парохија или какав положај, који доноси свештенику светске славе и богатства, а односи му све оно што га чини... српским свештеником“ (Велимировић 2016љ, 125).

За Велимировића је Црква – „институција службе, а не инструмент господства и господарења. То је специфично за светосавску цркву. “ Сходно томе, нема места апсолутизму ни у држави ни у Цркви иако је чињеница да је и у Цркви и у држави, апсолутизам постојао истовремено. Сходно томе, када су актери демократских начела ступили у сукоб са неспутаним деспотизмом у држави, тада су почеле одређене идеје да продиру и у Цркву. Незадовољство народа против таквог стања у црквеним оквирима иказивано је најпре шапатом а онда путем часописа *Хришћански Весник* који је био прухваћен у народу¹⁶ и који је издашно писао против неправилности и неморалне самовоље у Цркви и држави и извојевао победу.¹⁷ Велики значај такве победе младих свештеника са напредним идејама постигнут је у сламању апсолутизма у оквиру Цркве. То је уједно била победа над крајње неприродним и недоличним аутократизмом чиме је свештенство добило значајнију улогу у црквеној власти¹⁸ (Велимировић 2016м, 763).

¹⁶ Велимировић пише да је у тим годинама у свим крајевима Србије у великој мери постојало је незадовољство народа против свештеника који се баве политиком. У Цркви је и раније расправљано о учешћу свештеника у политици. Дошло се до закључка да треба испитати које место свештеник може имати у политици и колико грађанских права треба да оствари. Решавање тог питања је избегавано и одлагано годинама (Исто).

¹⁷ Репересивне мере су предузимане против писања овог часописа од стране црквених власти али и поред неравноправне борбе и свих препрека *Хришћански Весник* истрајао.

¹⁸ Остварено је зближавање свештенства са црквеним старешинама што је довело до јединства Цркве и напретка у оквиру њеног устројства. Исто.

Николај подсећа да током прве три или четири године двадесетог века српски народ је и поред напретка културе и науке, у времену најузвишеније људске свести, живео под истим дивљаштвима и суровостима као у почетку петнаестог века тако да се није могло говорити о никаквом материјалном или духовном напретку.

Међутим, жалосно је констатовати да се стање слабо променило и до данас: „Сви су склони похвалити се службом у двору или министарству или на универзитету, а нико службом Христу Богу“ (Велимировић 2016г, нав. д. 669).

Из тог разлога и у српској Цркви предратног и ратног времена заједно са догмама Светог Писма, треба чврсто да стоји идеја о ослобођењу српског народа. Та идеја започета је у деветнаестом веку и у двадесетом веку мора бити довршена, сматрао је Николај. У том погледу свештеници српски из свих крајева морали су бити иницијативни и једнодушни у идеји о ослобођењу у рату (Велимировић 2016л, нав. д. 125).

Сходно томе, уколико се народ васпитава у вери Христовој и влада по Божијем закону – „онда се смањују судови и тамнице, смањује се јад и жалост у народу, смањују се бриге државнику и буџет држави...“ Доследно томе, он тврди – „да од цркве нема ништа корисније за државу, за мир, поредак, благостање и задовољство грађана у држави“ (Велимировић 2016г, нав. д. 562).

Оваква констатација о стању у српској држави с краја деветнаестог и на почетку двадесетог века говори уједно и о неслагласју стања хришћанске вере у народу у односу на веру коју су имали током великих сукоба. Наиме у тешким тренуцима ослободилачких ратова (посебно Балканских али и током Првог светског рата) војни свештеници су храбрили и духовно помагали војнике и народ. Верски обреди који су одржавани у рату и којима се држало до традиције путем обележавања државних и верских празника и празновања дана светитеља – заштитника (славе) чак и у невреме, уздизали су војнике на висок ниво моралне спремности, а војна свештена лица на висок ниво духовне и мисионарске дужности. Таква свест говорила је о несаломивости вере српског човека и у најтежим условима рата као последице посрнуле политике на европском континенту. О томе сведочи Николај Велимировић опомињући да се догме Светог Писма и ранија идеја успостављања трајне слободе мора довршити управо у времену Великог рата.

Први црквени дипломата код Срба

Независност српске државе и српске Цркве остварио је Растко Немањић (Свети Сава¹⁹ 1175²⁰-1236) и она је убрзо била прихваћена и од стране народа са жељом да целокупна српска култура и уметност такође постану независне у одређењу српског идентитета (Велимировић 2016н, нав. д. 738).

Црква и држава Срба у Савино време биле су прилично сједињене, а кроз опис источне хришћанске вероисповести српских државних владара. Чин крунисања српских краљева, између осталог јасно показује синтезу националног (државног, световног) чина са духовним (религијским): Краљ је био крунисан и одмах потом причешћен (Исто, 737).

¹⁹ Растко Немањић, каснији монах и светац Сава (1175-1236), увео је аутономију српске цркве. Био је први српски Архиепископ и први црквени дипломата српског народа.

²⁰ Није позната тачна година рођења Растка Немањића.

Ипак утемељеност државе након послова које је начинио Сава Немањић почела је да подрива завист других појединачних народа. Протестни искази стизали су од мађарског краља Андрије, те од охридског Архиепископа Димитрија Хоматијана. Међутим, Сава је успео да извуче Србе из многих немилих ситуација свог времена. Тиме је успевао да смири буре са севера у виду мађарског краља²¹ док је буру са југа у виду охридског Архиепископа и његових неоправданих примедби (Исто, 741-742) такође умирио својим смиреном дипломатијом.

Он је такође измирио завађену браћу, Стефана и Вукана 1207-1208. године над Немањиним (Симеоновим) моштима. Поред тога, давао је упутства синовцу Радославу како да води државу тако да не штети односу са њим, не откривајући да се за нека питања догматике обраћао архиепископу Охридском Димитрију Хоматину (Д. Оболенски 1991, 148–150). Кроз однос одличне средњовековне дипломатије са спољним факторима и доброг унутрашњег односа са члановима породице, Сава је својим деловањем довео до успостављања успешне државне, унутрашње и међународне политике Србије. Таква јасна политика одржала се све до краха српске Деспотовине 1459 (Историја српског народа 1982, 100–143, 303–313). Тиме је Архиепископ Сава Немањић изабрао добар приступ и опрез у пољу, не само унутрашње него и међудржавне и међуцрквене политике (И. Коматина 2016, 157-192, 247–300), чије је корене понео са Свете Горе. Одлично вођење политике и црквене дипломатије на овај начин, поставило је Саву у сами врх црквене дипломатске праксе код Срба.

Питање је стога зашто је „мудри Сава“ одабрао да у свом времену не говори народу о уређивању свог дома и државе (као колективног дома народа), него само о вери. „Зато што је вера истина, а истина је светлост, а без светлости нити се види пут ни мета, нити се распознаје брат од небрата, нити се зна докле се дошло и куда се иде, нити зашто се живи, зашто се мре...“ (Велимировић 2016г, 659).

Сава је одабрао да – „отвори очи своме народу“ (Исто). Тако је – „одиста мудри Сава“ (Јеротић 2017, 226) предводио државу као први Архиепископ српски али и као најбољи црквени дипломата код Срба.

Помињање Растка (Саве) Немањића заступљено је ради осврта на чињеницу да је он био и остао блистав пример црквеног дипломате којег је као узора у свом дипломатском ангажману током Великог рата, следио Велимировић.²² Штавише Николај упућује да „захваљујући њему, Српска црква и српско краљевство тада су стајали чврсто и сигурно, под једином заштитом Христа Сведржитеља“ (Исто, 743).

²¹ Овај краљ је након чуда са кишом и ледом назвао Саву својим духовним оцем (Исто).

²² „Тако Бог поможе Србији и Сави да умири и отклони претећу буру са севера...“ Тако и јужна бура „беше умирена, опасност прође и Сава настави свој плодоносан рад...“ О примерима извршне дипломатије Савине и умешности у смиривању зараћених међудржавних односа и успостављању пријатељства са непријатељима, Велимировић детаљније пише у: (Велимировић 2016н, 741-743).

У том смислу, значајна је паралала подвучена између великана српских, Саве и Николаја. Штавише по питању сличности, многи савременици владике Николаја сматрали су га за - првог након Светог Саве (Видети: Ј. Поповић²³ 1962, Предговор; Протић²⁴ 2016, 719-720).

Сава и Николај били су предводници свог народа у духовном и родољубивом смислу и највеће црквене дипломате код Срба, иако је било и много других. Иако Николај, за разлику од Растка Немањића није био краљевског рода, он је следећи његов пример у служењу Христу постигао изванредне успехе у пољу државне политике и за корист сопствене државе, посебно у време Великог рата. Сходно томе, а са поменутим изузецима, може се рећи да - оно што је Сава био у тринаестом веку у спољној политици Срба, то је Николај био на прелазу деветнаестог у двадесети век.

Поред наведеног Велимировић с пажњом говори и о српским задужбинарима који су били свуда расути по свету и околним земљама градили цркве и манастире. Он ово истиче као пример добрих међународних односа које је српски народ и царска династија Немањића неговала још у средњовековно време (Велимировић 2016г, 667).²⁵ Очито, дипломатија у тринаестом веку била је на завидном нивоу у односу на каснији период. Тиме је средњи век заиста био – период светлости у историји Срба.

Програм односа Цркве и државе

Велимировић потенцира однос Цркве и државе који је био установљен у време династије Немањића код Срба. Тада су такође постојали проблеми у њиховом односу али они нису претерано узнемиравали људе као што је то касније био случај: „То питање је било, регулисано традицијом самом по себи.“ Он описује да када год је налет цезаропапизма или папоцаризма показао силу, такав покушај био је отклоњен у краћем времену. Ових случајева није било у оквиру Православне Цркве иако је било немиких конфликта између црквених и световних власти или сукоба на индивидуалној основи који су били краткотрајни. Ко год је био крив није могао избећи осуду Сабора који је одлучивао о томе, било да је био цар, патријарх или епископ (Велимировић 1952, 2016г, 739).

С друге стране Сава је успоставио правило у држави да српски Архиепископ буде у исто време и „први слуга Христов у чину духовном а краљ србски први слуга Христов у чину грађанском.“²⁶ Јер они на тај начин повлаче за собом остале: Архиепископ свештенике, краљ све чиновнике, грађанске и војне: „Цела јерархија духовна треба да служи Христу и цела јерархија војна и цивилна треба такође да служи Христу“ (Велимировић 2016г, 658).

²³ „Вођени њиме, првим после Светог Саве, свесрпским Патријархом...“

²⁴ „Од Светог Саве до данашњег дана наше Православље није имало речитијег и моћнијег исповедника од Преосвећеног Николаја.“

²⁵ Николај наглашава да су за српску земљу и односе са другима још већи посао начинили српски монаси (Исто).

²⁶ Сава Немањић овакву врсту спокја посебно приказује при крунисању брата Стефана за српског краља у Жичи. Исто.

Међутим, овакво успостављање односа Цркве и државе од стране Саве Немањића, путем теодулије (симболике државног режима кроз служење првенствено Богу), важило је за средњовековну државу Србију. Касније више није било тако. У туробним временима српске историје није страдала само држава. Страдао је и народ и целокупна црквена организација.

Будући да је доживела својеврсно морално клонуће духа изнутра (Биговић 1998, 106), Црква се нашла у положају готово потчињеном политици и политичким вођама. Завладао је апсолутизам, а како је поменуто, са апсолутизмом у држави ишао је увек апсолутизам и у Цркви (Велимировић 2016њ, 152-159).

С тим у вези Велимировић описује како је Растко Немањић схватао цркву: „Савина схватања односа између Цркве и Државе, били су саставни циљ људског битисања на земљи. Он је јасно схватио да су земаљски закони само средство за постизање небеског савршенства. Он беше неуморан у истицању циља самог живота у овом кратком временском периоду на земљи, а тај циљ је Царство Небеско у откровењу Христовом. Према томе, и Црква и Држава дужне су да помогну људима у постизању тога циља... Ово је био Савин програм српског народа за српску народну Цркву и Државу. Ово није била заповест само за апостоле, већ и за обичне грађане, краљеве, вође и друге“ (Исто, 739)

Сава је сматрао да – „само добро организована и оснажена Српска црква, била би у стању да такође снажно помогне нормализовање стања“ у другим православним црквама, потчињених тада нападима римокатолицизма (Велимировић 2016н, нав. д. 727).

Међутим ништа не вреди вера у Бога без добрих и праведних дела. Сходно томе, мишљење је Велимировића да је Сава Немањић на јасан начин указао народу да су проблеми двоструког зла долазили – „од погрешног тумачења питања односа између Цркве и Државе“ (Исто, 740) и од оног што је још битније: од спасења и међуодноса вере или добрих дела. Народна Црква стога, подразумева династију у држави и она је за Саву означавала исто што и отаџбину односно државу отаца у којој живи исти народ (Велимировић 1935, 2016о, 307-308).

Истим путем теолошке мисли и деловања кретао се и каснији Епископ Николај Велимировић. Његов живот упућује да је он сагледавао однос Цркве и државе управо кроз увиде Светог Саве.²⁷

У синергији са државом

Николај заговара идеју заједничког пута Цркве и државе, дакле пута на којем је свако у својој делатности али не и као припојене.²⁸ Оне су као „вода и ватра. Не могу се

²⁷ Од Савина времена па до данас важило је преимућство Царства небеског пре него земаљског. Ова шифра произлазила је из свести свештеника, краљева, мученика, државних владара о чему Николај касније и сам сведочи у делу о животу Светог Саве Немањића.

²⁸ Током серије предавања одржаних у Уједињеном Краљевству, 1917. године, Велимировић говори о Цркви, подједнако колико и о држави. Иако је предавања симболично назвао – агонијом цркве, он пореди

саставити (Велимировић 1917, 2016в, н.дело, 95). У складу са наведеним, црквене дипломате, Растко (Сава) Немњић и Николај Велимировић објединили су, свако у свом времену - Цркву и државу у савршен баланс: без мешања једна другој у послове, а на заједничком путу стремљења ка истом циљу, дакле кроз синергију.²⁹

Такав пут приближавања треба да буде путем структуре и деловања, не путем задирања у послове који не припадају једној или другој. У том смислу ставови Цркве и државе треба да иду заједничком стазом уз потпуно разумевања правца и циља таквог путовања. Једино на тај начин могуће је њихово зближавање јер оне не могу бити сједињене.

„Српска историја не зна за борбу између цркве и државе. Такве борбе нема него крвави ратови испунили су историју западних народа“ (Велимировић 2016г, 660) што се објашњава са два облика владавине. Први се објашњава - теодулијом, други – теократијом.

Идеја секуларизма као опције о раздвајању религије од државе није била опција. То би онда значило покушај спајања оног што је од почетка стварања Бог одвојио: у питању су два „несродна“ духа (Исто). Међутим, како су Црква и држава биле – „један јединствени и нераздељиви организам народни“ тако је раздор између државе и цркве увек доводио до лоше владавине (Велимировић 2016г, 669).³⁰ Речју, једина опција јесте - исти пут Цркве и државе, њихово међусобно помагање и ментална и духовна јачина владара која потиче из чврстине хришћанског духа.

„Где год се црква одделила од државе“..., настало је – „болесно стање“, појединачно или обе јер - „Раздељена црква и држава – то значи служење двома разним господарима“³¹ (Исто).

Свађе и раздори ове две области државног и црквеног устројства срамотиле су историју крштених западних народа и срамотиће увек докле год оне буду подељене (Исто, 662). Овакав приказ идеја и идеала оца Николаја не говори о клерикализму, посебно не о клеронационализму. Напротив. Он не говори да Црква треба да улази држави у посао нити обрнуто, држава Цркви. Већ говори да треба да иду заједно, како је поменуто, до истог циља. А циљ је спасење народа путем теодулије.

Православни народи морају бити исти на истом задатку, унутрашњем - просветитељском и спољашњем - одбрамбеном. Говорећи о односу српске Цркве са другим православним црквама, Велимировић је говорио да односи морају бити „не само пријатељски него сестрински.“ На тај начин ће се и ови народи међусобно сестрински и братски понашати (Велимировић 2016м, 565). Из овога се може извући једна од битнијих Николајевих реченица када је реч о синергији цркве и државе:

„Доста је срамоте било“, када је у питању однос између..., цркве и државе! Такође, доста је било незнања међу Србима о њиховој вери... (Исто, 564-565).

однос цркве са државом, тачније са европским државама где је заступљена хришћанска религија, напомињући да је хришћанство - типично европска религија.

²⁹ Када је реч о односу Цркве и државе, поставио је питање о томе и аутор Јеротић - да ли постоји могућност односа Цркве и државе који уједно не би био *утопија*! Он даје одговор да би то могло бити: „православно хришћанско просветитељство без активнијег мешања цркве у политику и политике у цркву“ (Јеротић 2017, 231).

³⁰Из тога произлази да су Срби након ове поделе постали „злокобни по сами себе.“ (Исто).

³¹А један је један господар свих (Исто).

2.1.4. Политичко-црквени ангажман Николаја Велимировића у Великом рату

Српска Црква одувек је била и – национална Црква. Један од предводника у оквиру српске Цркве између два рата а ван Србије посебно током Првог светског рата био је Велимировић: „С правом од већине највише цењен због свога високог интелектуалног образовања, због своје и доживљене и традиционалне религиозности, као и због своје изузетне мисонарске обдарености са, до данас непревазиђеним даром беседништва, био је Николај Велимировић“ (Јеротић 2017, 235-236).

Кроз свој целоживотни рад и посебно кроз рад као црквеног великодостојника, Велимировић је настојао да приближи народе. Тиме и да приближи цркве (посебно на трагу веровања у исти Извор хришћанске вероисповести). У том смислу он током Великог рата настоји да приближи нације, српску и остале православне са англиканским народом и Англосаксонском Црквом. Ништа мање и са народима Индије, кроз пријатељство са њиховим представницима. Веровао је људима и проповедао љубав међу свима.

У говорима током ратне 1917. године Велимировић сумира од почетка до краја, од историје до данашњих дана агонију кроз коју је прошла хришћанска Црква. Он је изложио студентима хришћанског покрета (Student Christian Movement) о агоничном стању православне, католичке и протестантске цркве и њихове међусобне везе. Као јеромонах и још увек као наставник београдске Богословије Свети Сава, предавање је уприличио у сврху едукације и просвећивања омладине и свих присутних. Међутим, не само едукације ради него и из потребе националног освешћивања Срба и присутних у Лондону ратног периода.

Кроз ове беседе Велимировића може се спознати више и о стању држава и њених односа са хришћанским црквама Европе. Беседе су имале позитиван утицај на Хришћански покрет омладине, што се исказало потребом да се одштампају у засебну књигу.³²

Приликом овог предавања говорио је о званичној Цркви која је сачувала Христа и као таква је једино одржива. Цркве могу и нестати али једна Црква никада неће „јер нису цркве дело Христово, већ Црква.“ Дакле, једна је иста Црква темељ и стетиште свих појединачних, будући да није замишљено да Црква буде привремена него вечити брод са својим путницима (Велимировић 1917, 2016в нав. д. 94).

Николај својом говорничком вештином осликава како би требало да изгледа идеално стање Цркве у једној држави: Једна Црква света са једним одређењем у хришћанском погледу а које влада у свим државама Европе (будући да је Европа примила хришћанство). У супротном не би била изгубљена у предратном, међуратном и послератном бесмислу. Европска хришћанска црква је сама по себи и са својим државама одступила од заклетве коју је дала вековима раније. А заклетву је дала оном чија се реч не крши – Исусу Христу.

³² Велимировић је говорио пред Хришћанским покретом омладине (Student Christian Movement), одржао током 1917. године у Цркви Свете Маргарите у Вестминстеру (St Margaret's Church, Westminster). Предавања су објављена у засебној књизи на енглеском језику - *Агонија цркве* (The Agony of The Church). Предговор је написао пречасни др Александар Хвајт, тадашњи директор на Новом Колеџу у Единбургу (New College, Edinburgh).

„Јеси ли хришћанин? Онда немој се плашити да уђеш у било коју хришћанску цркву са молитвеним поштовањем... Права вредност сваког хришћанског друштва није у његовом богатству, него у његовој бризи за напредак осталих хришћанских заједница“ (Велимировић 1917, 2016в нав. д. 94).

На тај начин ће се и вредност једног римокатолика или протестанта мерити у бризи и поштовању једног према другом (Исто). Тражи се, дакле, вера и међусобна помоћ хришћанских цркава, како у миру, тако и у рату. Тиме се унапред отклања свака потенцијална узрочност сукоба с обзиром да у таквом случају цркве Европе не би стале (као што су стале) уз рушилачке циљеве влада својих држава.

Глас цркве у Великом рату

У серији предавања о агоничном стању цркве у рату, Велимировић казује о њеном посртању пред нападима империјализма и охоче и недоличне верзије патриотизма. Том приликом он даје одговоре о разлозима смирујућег гласа цркве у времену у којем је, напротив, требало да буде најгласнија. Том приликом он поставља и следеће питање присутнима: Зашто црква свих хришћана као „просветитељ Европе“ у тако дугом времену, “није протестовала против овог рата“ (Исто, 117)?

Болно питање једног духовног вође и црквеног делатника проламало се у дворани англиканске цркве и одјекивало у даљини и у ‘ћошковима’ Европе и шире, али је питање остало без одјека.

Николајево је мишљење било да због тога што је Црква постала слаба, чак и да је подигла свој глас нико је не би више саслушао јер није била и остала универзална што је њен принцип од самог почетка. Није била спремна нити припремљена да упути протесте будући да није била спремна за предају било каквој привременој сили. Предале су се све цркве заједно и повиновале патрио-империјалним настојањима државних велесила Европе. Чак су и студенти кроз историју протестовали и били јако и гласно грађанско тело међутим црква је, по свему судећи, подбацила у рату. Ништа боље није било ни њено послератно стање у Европи.

Хришћанска омладина слушала је речи српског јеромонаха о српској и универзалној хришћанској цркви током Великог рата: „Црква је школа хришћанског духа.“ Тиме је и тежња, идеал и крајњи циљ цркве да са том организацијом сједини у заједницу све народе света (Велимировић 1917, 2016в, нав. д. 117, 121).

Мисли о Цркви током рата

Иако није био поборник политике која се меша у црквену делатност као ни обрнуто, током Првог светског рата Велимировић ипак истиче добре стране политичке праксе. Посебно се то односи на народ и на црквени задатак у смислу мисије за помоћ

држави и народу.³³ У том смислу, Николај апелује на политичаре да се окрену националној цркви која би самим својим радом допринела бољитку целокупности народа и њихове државе.

Иако и сам у средишту ратне политике током Првог светског рата Николај касније, током заробљеништва у манастиру Војловици изводи закључке битне у разматрању односа цркве и државе. Записе у делу *Војловачки стослов* извео је из искуства Првог светског рата па их је потребно истаћи у овом делу рада. Главни његов закључак након година ратног искуства и у времену након рата о томе јесте да: “Права побожност је савршена ван политике...” (Исто, 559).

Државници би требало: „да се ослободе окова клерикалне интернационале и да дођу до самосталне и националне цркве.“ Због тога ће српски државник умети да цени дело Светог Саве „који је сам унапред свршио половину посла и бриге и муке сваког српског државника од онда до сада“ (Велимировић 2016м, нав. д. 560-561).

Овим речима Николај изнова додаје мисли о могућем споју Цркве и државе, путем међусобног помагања, тиме и путем залагања државне власти у црквеним акцијама. Овим путем, Велимировић објашњава и о томе шта родољубље није а шта заправо јесте: „Где је дубоко укорјењено Богољубље и братољубље, тамо расте и родољубље“ (Исто, 560 - 562).

Он тиме не позива на клерикализам и клеронационализам. Напротив!³⁴ Будући да је клерикализам један од политичких система „заснован на погрешној вери и погрешној побожности“ тиме се битка мора спровести путем истинског православља. Побожност није исто што и клерикализам, нити је појединац „који се моли Богу и слави славу“ – клерикалац, будући да „треба објаснити, да права побожност искључује клерикализам, и клерикализам праву побожност.“

Николај као веродостојан пример споја Цркве и државе током Првог светског рата, указује дакле на њихову могућу синтезу, онакву каква је постојала у време династије Немањића Србије кроз примере њихове добре владавине о чему ће бити више речи у следећој глави студије. Пригрливши такав концепт владавине као узора добре црквено-политичке праксе, он указује на примере поменутих династија код православних народа. Такав пример вођења унутрашње политике и међународних односа, истицао је кроз примере Немањића у раној српској држави, посебно кроз концепт теодулије – владавине народом и државом путем служења Богу, тачније вером државног владара у Бога и моралне (Божје) законе који се потом преносе и на народ. На такав начин могуће је добар и плононосан однос Цркве и државе. Он овакав став задржава и током каснијег разматрања истих концепта, што се уочава у његовим делима каснијег периода.

³³ С тим у вези, Николај је касније тврдио (у више својих списа и говора) да је вера била јача код људи у ратним временима него што се исказала касније, у међуратном и (посебно) послератном (након Другог светског рата) времену.

³⁴ У нешто каснијем делу, писаном током Другог светског рата (током заробљеништва у манастиру Војловица, тачније од децембра 1942. године, он излаже и објашњава шта је у концепту клерикализма заправо спој неспојивог са православљем и шта се узима као знање у чистом – незнању. Пре затварања у манастир Војловица био је неко време у манастиру Љубостињи, а од 14.09.1944.године превезен заједно са Гаврилом Дожићем у концентрациони немачки логор Дахау (више у: Ј. Велимировић 2016, 660-688)

Други црквени дипломата код Срба: У цркви и у рату

Вођење добре међународне политике незамисливо је без коректног деловања дипломате. А добар дипломата исто као и добар лекар јесте онај човек који је првенствено – добар човек (Велимировић 2016п, 542). Ангажовање Николаја Велимировића за потребе службе у Првом светском рату показало се као далековидост тадашњег председника српске Владе Николе Пашића (1845-1926), уједно и потребу која је указала на предодређеност Велимировића за добру дипломатску праксу у времену рата. Ерудиција и беседнички таленат заједно са харизмом његове личности дали су, очито, једног од бољих црквених дипломата код Срба, након Растка Немањића (Светог Саве).

Осим тога Николај резимира свој став према дипломатији, односу цркве, државника и дипломатије кроз констатацју да се управо црквом најбољи дипломатски задатак може начинити: „У том погледу државник ће имати да благодари својој цркви. Јер се дипломатијом не постиже оно што се црквом постиже“ (Велимировић 2016м, нав. д. 565).

Овакви примери дипломатије и владавине у корелацији са Црквом представљају парадигму изванредног владања. Када су Црква и држава, односно Црква и дипломатија заједно, руку под руке а без мешања у послове једне од других, таква држава има умешност опстајања и претендује ка све већој политичкој моћи.

Такву врсту спољнополитичке праксе у којој дипломатско умеће и духовност иду заједно ка истом циљу показао је током Првог светског рата, сопственим примером тадашњи јеромонах и каснији Епископ Николај Велимировић. Међутим и сам Николај је током истог периода указао на одређене искусне дипломате, изасланике српске државе који могу бити и изванредни црквени делатници.³⁵

Три доба Цркве

Као резиме предавања о агоничном стању цркве, односно хришћанских цркава у Великом рату, Николај (1917) говори о три истакнута доба Цркве:

- *Златно доба* - у којем је Црква била опонент владама политика;
- *Гвоздено доба* - у којем је Црква управљала политиком европских краљевстава; и
- *Камено доба* - у којем Црква бива потчињена политици државних влада (Велимировић 1917, 2016в, нав. д. 95).

Понижавајуће је да хришћанска црква живи и даље у каменом периоду, говорио је Велимировић пред генерацијом студената током 1917. године у Енглеској. За Николаја је

³⁵ Примера ради, историчар и српски дипломата Чедомиљ Мијатовић (1842-1932) писао је у мемоарима да „у је била понуђена Скопска Архиепископија од стране представника српске власти са предлогом да би као Архиепископ скопски имао велике изгледе да га именују за будућег Патријарха будући да је био врло религиозан и учен човек (Мијатовић 2017, 123-124). Аутор С. Г. Марковић напомиње да ова идеја да Мијатовић буде патријарх није била нова за њега и да је такав предлог први дао отац Николај, сматрајући да би Мијатовић био најбољи за ту улогу када се за то стекну услови у држави. Ипак Марковић напомиње да се не може поуздано тврдити да ли је Мијатовић заиста одбио ову понуду или је влада повукла предлог (С. Г. Марковић 2006, 289-296).

Црква са својом мудрошћу, вредностима и улогом, требало да буде иста у сваком времену. У прошлости, као и у будућности; у рату или у миру, требало је да остане доследна својим учењима. Међутим унутрашњи непријатељи Цркве мењали су се од самих почетака. Такви унутрашњи сукоби носили су предзнак борбе за чистоту, веру и истинитост учења и идеала моралних начела. На основу тога су борбе за истинито вероисповедање и за етички идеал биле преимућство потенцирано од стране црквених учења и чувано од потопа на ивици посрнулог човечанства.

Велимировић је посведочио на предавањима током Првог светског рата и о различитим односима просвете и цркве, друштвеног живота и цркве, јер су сва та питања односа раздрмала хришћанске црквене кругове Запада и Истока, стварајући још већу драму у сукобу цивилизације током овог рата. Ипак у свим борбама црква је потенцирала исто: изобиље мудрости, љубави и стрпљења. Борила се против уске ограничености национализма а тражила позитивну конотацију национализма³⁶ и мир међу народима. Борила се против империјализма света, тражећи јединство у свету. Борила се против секти, јеретика и тражила од њих да приђу истини и животу у истини кроз Христа. Борила се против философија и философа у свету и тражила савест и истину од њих.

У складу са тим, о драми пре оснивања Цркве и наставку пребивања човечанства у сукобима и империјалистичким тежњама, Велимировић пише: „Свађаху се и препираху људи, као и обично око Бога и хлеба, док их Христос не прекиде у томе“ (Велимировић 1917, 107).

Сходно томе, поставља се питање, како је европска Црква целокупно гледала на Први светски рат. Црква је оболела и није могла показати лек у зараћеној Европи. Европа је током рата кренула у освајање зарад материјализма, насупрот Божјим законима. Зато је и страдала. Иако је дух свих цивилизација одувек био инспирисан религијом, дух модерне европске цивилизације није имао инспирацију у европској религији.

Како је истакао Велимировић у говору 1917. године, једино што је било познато цркви ратног времена јесте тајна светског рата, а то је да је рат о којем је овде речи, био „резултат дехристијанизације Европе и дехристијанизације европске цркве.“ Тиме је сиромаштво цивилизације Европе разоткривено управо Првим светским ратом.³⁷

Показало се јасним стање да су хришћанска Европа, а са њом и европска хришћанска црква кренуле путем смрти, што се видело посебно током Великог рата који је избио управо на европском хришћанском тлу (Велимировић 1917, 2016в, нав. д. 122-125).

³⁶Током каснијег предавања о национализму Св. Саве, отац Николај објашњава своје мисли о позитвном значењу концепта национализма. Ограничавајућа је околност у томе што је у његовом времену термин национализам био тумачен негативноном конотацијом осим код појединих земаља (примера ради Италије). Он га је овим предавањем именовао добром сликом тако-званог национализма чији су носиоци Свети Сава и Петар Петровић Његош (више: Велимировић 1935. 2016о).

³⁷ Европа је крила „унутрашњу борбу и сиромаштво“ Исто.

Закључак

Потребно је покајање³⁸, штавише неопходно Цркви и у рату, а посебно након рата, пише Велимировић. Искреност у самокритици сваке од појединачних хришћанских цркава Европе значило би такву реакцију јер горда политика траје поражавајуће дуго времена. Она траје почевши од 16. јуна 1054. године као „најфаталнијег датума, када су папски делегати ставили на олтар Свете Софије у Цариграду декрет о екскомуникацији“ (Исто, 107-113).

Смиреност је потребна данашњем свету, исто колико и ваздух и светлост: „Само снагом светости црква може покренути, очистити и спасити европско човечанство из сулудог хаоса пометње и пропасти (Исто, 129).“

На овај начин Николај сагледава истину и живот и такво мишљење преноси и у домен политике. Неоспорно, оно о чему је отац Николај говорио на предавањима у кључној³⁹ години Великог рата (1917) у Лондону потребно је и данас: „Очишћење, нова визија Бога и осећање опште човечанског јединства“ (Исто, 119).

На тај начин може се достићи стање самокритике као реакције на ону врсту политике која је огрезла у критици других током рата о којем је реч и самоуверености без педигреа.

Агонија у коју је запала Црква, посебно током Првог светског рата, проистекла је заправо из „илузије које су гајиле све цркве.“ Протестантска претпоставка индивидуализма представљала је антихришћанску и антисоцијалну формулу која је потпуни опонент молитви *Оче наш*. Велимировић помиње речи ове молитве које говоре о множини, не и о једнини: „Нека се све цркве уједине идеалом светитељског духа“ (Исто, 120, 126).

„Ја не могу да будем спашен без тебе, а ти не можеш бити спашен без мене. Ако си ти у невољи, ја ћу се спасити помажући теби; и обрнуто.“ Тако исто и цркве, не могу бити спашене све док једна од њих каска за другима: „Велика је ствар волети своју цркву, као што је и велика ствар волети своју земљу. Много је боље волети и друге цркве и земље“ (Исто, 120-121).

У закључку свог предавања (1917) Велимировић резимира да је хришћанска црква дата - „по Божјем промислу“, свим народима јер је црква – „јединствена опште-хришћанска установа по свом оснивачу“, али и по учењу и циљу (Исто, 103- 104).

Оваквим увидом у реалност цркве Николај Велимировић, поред горе-помињаног идеала могућег међуодноса Цркве и државе, даје увид и у идеал међуодноса хришћанских цркава.

Јасно је да европска црква није требало да погодује сукобима у Првом светском рату, путем подршке владама својих држава. Улога хришћанске Цркве у рату требало је да послужи надахнућу за мир и стварању мира или барем помоћи да се такав мир трајно успостави.

³⁸ Велимировић је препоручио свакој од хришћанских цркава да се покају и да буду самокритичне како би могло да наступи боље време након Великог рата.

³⁹ Кључној, будући да су се током ове године одвијала дешавања на спољно-политичком плану која су указала на могући скори завршетак Великог рата, примера ради улазак САД у рат 6. априла 1917. године.

Путем Цркве и њених великодостојника чувала се и очувала њена улога као вечитог стожера у утемљењу Срба и других хришћанских народа у сфери очувања нације. Моћ коју је она имала и има, путем исконских вредности оживотворене религије може опстати и данас. Због таквог сазнања могуће је повући паралелу између прошлог времена о којем је реч (пре више од 100 година) и данашњег у смислу деловања црквених великодостојника који су са својом мудрошћу и мисијом неопходни и данас.⁴⁰ Управо кроз неговање и очување постулата које изворно и трајно чува хришћанска и српска Црква, може се очувати идентитет Срба, односно других православних и хришћанских народа у изворном облику хришћанске вероисповести о којој Велимировић говори током рата (1917).⁴¹

Постављајући питања на који начин може Црква да поврати снагу и победи злу коб изнутра и споља зидова Европе огрезле у рату Николај истовремено одговара - да она мора донети одлуку и отпочети „драматичну борбу за повратак своје душе.“ Мора бити ослобођена олигархије или других политичких режима ратне Европе, да не робује различитим партијама, те да помоћу свете мудрости удостоји себе поновног вође људског рода.

Другим речима, Црква треба да буде ослобођена и крајње равнодушна – према ма којим фракцијама политике, друштвеним покретима и институцијама ако су оне засноване на супротним идеалима од њеног идеала светости. Црква, сходно томе, треба да призна једино два идеолошки супротна становишта, било у политици или у социјалним односима, друштвеним системима, просвети, породици: „светост и богоотпадништво“ (Велимировић 1917, 2016в, нав. д. 128-130).

Велимировић (1917) на крају излагања о Цркви у рату, наглашава да није битно која од хришћанских цркава треба да буде пример Европе. Чињеница је да која год прва крене таквим путем, „биће најславнија црква.“ Јер ће она повести целу Цркву а путем Цркве и Европу; а кроз пример Европе и цео свет, водећи их заједно ка –„светости и победи” (Исто, 130).

Овим речима јеромонах Николај завршава серију својих излагања о Цркви Европе изречених током 1917. године у Цркви Свете Маргарите у Вестминстеру (St Margaret's Church, Westminster). Овакав приступ задобио је поштовање англиканског верујућег народа и енглеске студентске омладине, међутим није имао одјека у политици Европе ка смеру завршетка првог, па ни каснијег сузбијања настанка другог од светских ратова.

⁴⁰Црква представља могућег борца против актуелизације негативности неолибералног концепта и глобализације у њеном негативном својству, управо кроз очување посебности идентитета нације о којој је реч у будућности.

⁴¹Цркве треба најпре да осете заједништво, дакле јединство и у греху и у духу да би могле да иду ка идеалу, односно светости. Врло је битно да макар крену са таквим увидом напомиње Велимировић на предавању у Великој Британији.

ЛИТЕРАТУРА

- Биговић, Радован. 1998. *Од Свечовека до Богочовека, Хришћанска философија владике Николаја Велимировића*, Београд: Рашка школа.
- *Историја српског народа* II, 1982, ур. Ћирковић, Сима.
- Јанковић Д. Милан. 2002. *Епископ Николај – Живот, мисао и дело*, Књига I. Београд: Епархија Шабачко-Ваљевска.
- Јеротић, Владета. 2017. *Вера и нација*, Београд: Арс Либри.
- Коматина, Ивана. 2016. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд: Историјски институт.
- Лубардић, Богдан. 2015. *Срби 1903-1914: Историја идеја*, приред. Милош Ковић, Београд: Клио.
- Марковић, Слободан. 2006. *Гроф Чедомиљ Мијатовић, Викторијанац међу Србима*.
- Мијатовић, Чедомиљ. 2017. *Успомене балканског дипломате*, Београд: ЈМИ, Радио Телевизија Србије (приредио Слободан Г. Марковић)
- Милкић, Миљан. 2016. *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Београд: Медија центар Одбрана.
- Оболенски, Димитрије. 1991. *Шест византијских портрета*, Београд.
- Пилиповић Радован. 2015. *О Архивском наслеђу Српске Православне Цркве из времена Првог светског рата (1914–1918) – Фондови и збирке Архива СПЦ У Београду*.
- Поповић, Јустин. 2000. *Тајне вере и живота*. Београд. Манастир Ћелије.
- Протић, Д. Милисав. 2016. *Николај Био-Библиографија 1880-1941, Књига 1, Шабац: Манастир Св. Николаја, Соко*.
- Радић, Радмила, Исић, Момчило. 2014. *Српска црква у Великом рату, 1914-1918*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: СПКД Просвјета.
- Радосављевић, Артемије. 1986. *Нови Златоуст*. Београд: изд. Атанасије Јевтић.
- Трговчевић, Љубинка. 1986. *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920*. Београд: Српска књижевна задруга-Народна књига.
- Зборник радова међународног научног скупа „Православни свет и Први светски рат“, Београд, Православни богословски факултет.
- Зборник закона и наредба Царске и Краљевске војне управе у Србији, Београд, 1916-1918.
- Франше д’Епере, Луј. 2018, *Мемоари Солунски фронт, Србија, Балкан*. Нови Сад: Прометеј.
- *Хришћански весник*, “Једна значајна црквена принова” 1909, 12, 926.

- Daron, Asemoglu & Džeјms A. Robinson. 2014. *Зашто народи пропадају, Порекло моћи, просперитета и сиромаштва* (Original: Asemoglu, Daron & Robinson James. *Why Nations Fail*), Београд: Клио.

Дела Николаја Велимировића (Сабрана Дела Епископа Николаја II-XIII):

1. Велимировић, Николај. 1915. 2016а. *Писма једног Србина свом пријатељу Енглезу, Жива Црква, недељни гласник словенског хришћанства*; Објављено у *Christianity and War, Letters of a Serbian to his English Friend*, Њујорк 1915.). Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
2. Велимировић. 2016б. *Азбука истине* у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.VIII, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
3. Епископ Николај. (1917), 2016в. *Агонија цркве, Сабрана дела*, књ.III. Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
4. Велимировић, 2016г СД 5, *Српски народ као Теодул* у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.V, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
5. Велимировић, 1916, 2016д. *Србија у оковима*. Сабрана дела, књ.III, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
6. Велимировић 2016ђ, *Војловачки стослов*, Сабрана дела, књ.I, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
7. Велимировић, 2016е, *Писмо са језера*, у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.VII, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
8. Велимировић 2016ж, *Вера образованих људи*, СД 5. Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
9. Велимировић, Николај. 1916. 2016з. *Религиозни Дух Словена*, Сабрана дела, књ.III, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
10. Велимировић 1916, 2016и, *Религиозни дух Словена*, дела, књ.III, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
11. Велимировић 1920, 2016ј, *Европска Цивилизација згрожена због болести људских душа*. Сабрана дела, књ.III, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
12. Епископ Николај. 2016к. *Наша писма*, Сабрана Дела књ.II, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
13. Велимировић. 1909. 2016л. *Брод на таласима*, у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.II, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
14. Велимировић. 2016љ. *Размишљање при ступању у нову годину*, у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.II, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
15. Велимировић. 2016м. *Војловачки стослов* у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.I, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.

16. Епископ Николај. (1952), 2016н. *Живот Св.Саве* Сабрана Дела, књ.ХII, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
17. Велимировић, 2016њ. *На растанку с Хришћанским весником*, у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.II, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
18. Велимировић, 1935. 2016о. *Национализам Светог Саве*, у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.IX, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.
19. Епископ Николај. 2016п. *Теодул*, у: Епископ Николај, Сабрана дела, књ.VII, Шабац: Манастир Св.Николаја Соко.